

Secularisatie opnieuw bezien

De veranderende plaats van het christendom in de samenleving,

*J.M. Praamsma
Utrecht 2000*

Toen met de verkiezingen van 1994 het CDA uit het centrum van de politieke macht verdween werd eerst goed duidelijk wat al veel langer in de samenleving aan de gang was: Het christendom was bezig haar greep op het openbare leven te verliezen. Volgens velen stond de val van het CDA dan ook niet op zich. Mismoedig, of met een zekere graagte, werd gewezen op het proces van secularisatie waarvan nu eindelijk ook het CDA de wrange vruchten plukte.

In dergelijke analyses wordt ‘secularisatie’ over het algemeen opgevat als een lineair proces waarmee de samenleving zich sinds de Verlichting heeft losgemaakt van de druk van de kerk. Verwacht wordt dan dat dit proces zich geleidelijk zal doorzetten om uiteindelijk te leiden tot het verdwijnen van het christendom uit de samenleving.

Hoewel een dergelijke voorstelling van zaken verleidelijk is door haar eenvoud, maakt nadere beschouwing duidelijk dat er meer aan de hand is. Van Rooden (1996) bijvoorbeeld schetst hoe het proces van secularisatie niet in de eerste plaats moet worden beschouwd als een kwantitatieve afname, maar veel meer als een verschuiving in de machtsverhoudingen in de samenleving waarbij het christendom steeds een andere plaats krijgt toegewezen. Op soortgelijke wijze onderscheiden Amersfoort en Van der Wusten (1989) drie van dergelijke politieke structuren. In het eerste geval verbindt de overheid zich nadrukkelijk met één levensbeschouwing, waarbij de andere worden onderdrukt of gedoogd. In het tweede geval is de overheid zelf neutraal, maar is de samenleving georganiseerd rond het levensbeschouwelijk verschil. Dit is het model van de verzuiling. Het derde model is tegengesteld aan het tweede, in die zin, dat hier niet alleen de overheid, maar ook de samenleving zelf neutraal is. De levensbeschouwing is hier verdrongen vanuit het openbare leven naar de privésfeer.

Tot een soortgelijke conclusie komt ook Van Rooden, die stelt dat in het huidige tijdsgewricht - na de periode van polarisatie ten tijde van de verzuiling - de gedachte van de nationale eenheid terug is. Die nationale eenheid is echter niet meer religieus gefundeerd, maar seculier. Het grote verhaal achter de nationale eenheid is niet meer de 80-jarige (godsdienst) oorlog, maar de strijd tegen het fascisme in de Tweede Wereldoorlog. Net als bij Van Amersfoort en Van der Wusten is ook volgens Van Rooden de religie vandaag uit het openbare leven verdwenen.

Er is echter nog een andere interpretatie mogelijk van het verschijnsel secularisatie. Die interpretatie kiest niet het perspectief van de samenleving die een plaats geeft aan het christendom, maar het perspectief van het christendom dat zelf op zoek is naar een plaats in de samenleving. In dat perspectief is het christendom niet langer de passieve, maar de actieve partij. Juist daardoor werpt het een wat hoopvoller beeld op de huidige situatie. Vanuit dat perspectief wil ik de geschiedenis van de Nederlandse secularisatie nogmaals belichten.

1 Christelijke politiek in de 19^e eeuw

De idee van een overheid die zich expliciet bekent tot een bepaalde geloofsovertuiging kennen we in Nederland niet meer sinds de Franse tijd. Voor die tijd was er inderdaad sprake van een formele band tussen de overheid en de Hervormde Kerk, maar die werd in de Franse tijd doorgesneden. De overheid heette sindsdien op kerkelijk gebied neutraal te zijn.

De formele breuk met de hervormde kerk hield echter geenszins in dat het christendom werd verdrongen uit het openbare leven. Daarvoor was het protestantisme te zeer verworteld in de Nederlandse cultuur¹. Dit betekende dat de overheid weliswaar officieel geen band meer had met enige kerkelijke gemeenschap, maar in praktijk wel gevoelig was voor argumenten uit christelijke hoek (vgl. Van Rooden 1996). In die zin was er ruimte voor het voeren van een christelijke politiek, zoals bijvoorbeeld Groen van Prinsterer dat deed. Groen hield niet op de overheid te wijzen op haar goddelijke roeping en de daaruit voortvloeiende taken en plichten. De negentiende eeuw werd daarmee niet alleen de eeuw van de religieus neutrale, liberale overheid die het christendom wegdringt uit het openbare leven, maar evenzeer de eeuw van een christendom dat

¹ Voorbeeld van een dergelijk algemeen christelijk bewustzijn vormt de schoolwet van 1806, waarin de overheid vastlegde dat alle kinderen zouden moeten worden opgevoed tot 'algemene christelijke en maatschappelijke deugden' (art. 22).

strategisch gebruik weet te maken van het draagvlak dat desondanks aanwezig was.

Dat draagvlak werd in de loop van de 19^e eeuw echter steeds smaller. Het algemeen christelijk gedachtengoed werd allengs vrijzinniger onder invloed van het - door de Franse revolutie gevoede - liberalisme. Dat betekende dat ook christen-politici tot de conclusie moesten komen dat hun politiek niet langer vruchtbaar was en dat de idee van de christelijke staat door de geschiedenis was achterhaald.

Breekpunt in deze ontwikkeling vormde de onderwijswet van 1857. Tot die tijd had men zich in de schoolstrijd steeds sterk gemaakt voor de christelijke staatsschool. Met de wet van 1857 kwam men tot de erkenning dat de verantwoordelijkheid voor het christelijk onderwijs eigenlijk niet aan de overheid kon worden overgelaten. Ziende op wat er geworden was van het staatsonderwijs met een algemeen christelijke signatuur werd geconcludeerd dat men zich de staat niet christelijker moest willen denken dan zij feitelijk was.

2 Verzuiling: mobilisatie en emancipatie

Het afscheid van de idee van een christelijke overheid wordt eerst definitief bij Abraham Kuyper. Volgens hem is een overheid pas christelijk wanneer zij zich laat leiden door de christelijke normen en waarden in de samenleving. Daarom moesten christenen volgens Kuyper van zich laten horen in de samenleving. Op grond daarvan kwam hij tot zijn pleidooi voor christelijke politieke partijvorming, voor christelijke organisaties en voor de (bijzondere) christelijke school.

De politiek van Kuyper betrof echter geenszins een terugtrekking van het christelijk volksdeel op eigen erf. Integendeel. Veeleer was er sprake van een mobilisatie van het christelijk potentieel in de samenleving om het 'tekort' op overheidsniveau te compenseren. Het christelijk volksdeel werd nadrukkelijk uitgedaagd zich ten opzichte van het niet-christelijke deel te profileren. Kuypers aanpak bood enerzijds de mogelijkheid tot het behoud van rechtzinnig christendom binnen vrije christelijke organisaties, terwijl het anderzijds de maatschappelijke en politieke invloed van dat rechtzinnig christendom veilig stelde. Aldus beschouwd is de verzuiling beslist meer dan een pacificatie-strategie. Juist vanuit de gedachte van de anti-these blijkt het een model van emancipatie, van mobilisatie en strategische plaatsbepaling van het christelijk volksdeel in een zich seculariserende wereld.

Echter, ook dit model van de verzuiling bleek in de loop van de 20^e eeuw aan erosie onderhevig. In de tweede helft van 20^e eeuw vinden christelijke organisaties het steeds moeilijker worden hun identiteit waar te maken. In de eerste plaats wordt dat veroorzaakt doordat het vaak organisaties zijn die zich niet alleen richten op de eigen achterban, maar vanuit hun eigen overtuiging maatschappelijke verantwoordelijkheid willen dragen. Hoe succesvoller deze opzet, dus hoe meer maatschappelijke verantwoordelijkheid aan die organisaties wordt toevertrouwd, des te moeilijker het wordt daarin de eigen identiteit ten volle te blijven vormgeven. Daarvoor binden de organisaties te veel andersdenkenden aan zich, die zich op den duur niet onbetuigd laten. Daarbij worden organisaties in toenemende mate afhankelijk van subsidiëring door de overheid, waarmee de vrijheid om zelf invulling te geven aan de eigen identiteit hoe langer hoe meer aan regels wordt gebonden.

Daar kwam bij dat in de loop van de tijd het gedachtengoed van de dragers van deze organisaties zelf minder eenduidig werd. De pluralisering van opvattingen binnen de kerk leidde tot afnemende leerstellige overeenstemming en daardoor tot onduidelijkheid over de grondslag van christelijke organisaties wat uiteindelijk resulteerde in uitholling van de identiteit. Daarnaast weten mensen in deze periode zich in het algemeen steeds minder gebonden aan hun levensbeschouwelijke overtuiging en weten ze zich steeds minder vertegenwoordigd door de organisaties van hun zuil. Al met al erodeert de verzuilde structuur die gebouwd was rond levensbeschouwelijke tegenstellingen dusdanig dat ze niet langer kan dienen als structurerend beginsel voor de Nederlandse samenleving.

3 Een forum waarop het levensbeschouwelijk argument telt

Zo is er aan het eind van de 20^e eeuw een nieuwe situatie ontstaan. Toch is het niet zo dat als gevolg hiervan de levensbeschouwing - en daarmee het christendom - bezig is geheel te verdwijnen uit het openbare leven. Dat zou het geval zijn wanneer de christelijke organisaties hun identiteit en christelijk karakter langzamerhand geheel zouden verliezen en zouden vervallen tot volkomen neutraliteit. Het tegendeel is echter het geval. We zien christelijke organisaties op zoek gaan naar hun identiteit. Opmerkelijk is dat daarbij niet zozeer een (vernieuwde) levensovertuiging wordt gezocht om die uit te dragen, maar dat van levensbeschouwing op zich een thema wordt gemaakt.

Een mooi voorbeeld van dit zoeken naar identiteit vinden we in de nieuwe opzet van het dagblad Trouw (begin 1999). Hoofdredacteur Jaap van de Berg schrijft bij de introductie van de nieuwe krant: 'We zijn in het verleden wel eens krampachtig

geweest over de identiteit van de krant. Dat is voorbij. Levensbeschouwing - religie en filosofie - zijn voor Trouw belangrijke zaken. Maar Trouw is niet meer de krant die het allemaal weet, het is een krant die zoekt. In een wereld waarin zelfs politieke partijen en kerken geen machtswoord meer kunnen spreken, kun je niet verwachten dat een krant dat wel doet'. Eenzelfde ontwikkeling zien we bij identiteitsbepalende programma's van KRO (Kruispunt) en NCRV (Rondom tien, Heilig vuur) en in de wijze waarop binnen de Unie voor Christelijk Onderwijs gesproken wordt van de 'christelijke programschool' (Hoeksema 1995) en binnen het CDA van de 'waardenvolle samenleving'.

Dit veranderingsproces wordt onder meer beschreven door Van Nijen in zijn recente studie van de geschiedenis van de NCRV. Daarin komt treffend naar voren hoe de NCRV veranderde van een verzuilde organisatie met een duidelijk herkenbare eigen boodschap in een 'dialogische' organisatie waarin het gesprek over de eigen identiteit centraal staat en men ook bereid is het gesprek met anderen aan te gaan.

Een ander markant voorbeeld van deze ontwikkeling betreft de oprichting van het *Centrum voor Politiek, Religie en Zingeving* vanuit het CDA. Met dit centrum wil het CDA een forum bieden voor het levensbeschouwelijke debat over actuele maatschappelijke en politieke thema's. Ook hier zien we dat debat en dialoog centraal komen staan bij het zoeken naar de invulling van de levensbeschouwelijke identiteit.

Behalve naar een nieuwe invulling van de identiteit, zoekt men ook naar verbreding van het draagvlak. Als gevolg daarvan zien we clusters ontstaan van levensbeschouwelijke organisaties op verschillend terrein, zoals bijvoorbeeld in de politiek (totstandkoming van het CDA), in het onderwijs (bij scholenfusies en samenwerkingsverbanden wordt gezocht naar partners van vergelijkbare signatuur), in de media (NCRV en KRO samen op één net) enzovoorts.

Zo zien we een breed forum ontstaan van organisaties die enerzijds een dusdanig draagvlak hebben dat ze als maatschappelijke gesprekspartner serieus genomen worden en anderzijds zelf het levensbeschouwelijk argument serieus nemen. Op dat forum kunnen (ook) christenen hun stem laten horen. Dankzij de brede maatschappelijke verankering van de (van ouds) christelijke organisaties krijgt het levensbeschouwelijk argument opnieuw een plaats in het publieke debat, dat voor argumenten gegrond in een geloofsovertuiging *rechtstreeks* nauwelijks nog toegankelijk is. Zo fungeert dit nieuwe forum als intermediair tussen levensbeschouwelijke overtuiging en een geseculariseerde samenleving.

Dit betekent dat ook voor de kerk een geheel nieuwe taak is weggelegd. In de verzuiling van Kuiper was er eigenlijk voor de kerk geen maatschappelijke rol. De kerk was voor het geloof, de christelijke organisatie voor de christelijke praktijk. Nu echter christelijke organisaties zich meer als forum presenteren, is er voor de kerk steeds meer ruimte om zich op dat forum te presenteren. En de kerk maakt daar in toenemende mate gebruik van. Steeds vaker doet ze bijvoorbeeld uitspraken op politiek terrein (asielzoekers, armoede, 24-uurs economie). De kerk krijgt zo een nieuwe positie als uitvalsbasis voor de christelijke boodschap in een zich seculariserende wereld. De christelijke organisaties dienen daarbij als forum waar de ruimte is om die boodschap inderdaad te laten horen.

Tot slot

Aan het begin stelden we dat we het proces van secularisatie wilden beschouwen vanuit het perspectief van een christendom zich steeds weer actief en strategisch probeert te positioneren in een haar veelal niet welgezinde samenleving. Onder dit perspectief komt een christendom naar voren dat zich niet laat wegdrücken uit het openbare leven, maar dat zich steeds opnieuw actief weet te positioneren onder veranderende omstandigheden. Er is dan ook geen sprake van een gestaag neergaande lijn (zoals in het model van lineaire secularisatie) of van een verdwijnen van het christendom uit het openbare leven (zoals in het model van maatschappelijke structuurverandering). Net als in de dagen van Groen van Prinsterer en Kuiper gaat het om het zoeken naar een nieuw draagvlak, naar nieuwe aanknopingspunten in een bestaande cultuur - zoals ooit Paulus op de areópagus aanknopingspunten zocht voor de christelijke boodschap in de Griekse cultuur door te wijzen op het beeld voor de onbekende God. Net als toen, bij Groen en Kuiper, gaat het ook nu om een *strategie* die ruimte moet creëren voor een christelijke boodschap in een zich seculariserende wereld. Die ruimte zal het mogelijk moeten maken dat die boodschap kan worden gehoord, ook in de 21^e eeuw.

Een bewerkte versie van deze tekst is verschenen in:
'*Beweging*', Periodiek orgaan van de Stichting voor Reformatische Wijsbegeerte,
jaargang. 64, nr. 3, p. 4-7, Amsterdam 2000.

Literatuur

- J.J.M. van Amersfoort en H.H. van der Wusten, *De cultuurgeografie van Nederland na 1945*, in: B.C. de Pater, G.A. Hoekveld en J.A. van Ginkel, *Nederland in Delen, Een regionale geografie*, Houten 1989.
- J. Hoeksema, *Een christelijke programschool*, in: Th. de Boer e.a., *Zoeken naar een nieuwe taal, communicatie over inspiratie en geloof*, Amsterdam 1995.
- L. Kalsbeek, *Theologische en wijsgerige achtergronden van de verhouding van kerk, staat en school in Nederland*, Kampen 1976.
- H. Knippenberg en B.C. de Pater, *De eenwording van Nederland, Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen 1988.
- R. Lubbers, *Geloof in de samenleving, Christen-Democratie in drie generaties: Ruijs, Klompé, Lubbers*, Nijmegen 1998.
- A. van Nijen, *Zal er na 2000 een christelijke organisatie zijn, De NCRV als testcase*, Zoetermeer 1999.
- P. van Rooden, *Religieuze regimes, Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990*, Amsterdam 1996.
- Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid, Een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving*, Houten 1990.